



## PİYASA EKONOMİSİNİN İKİ ZAYIF ROTASI: AFGANİSTAN VE KIRGIZİSTAN

**Doç. Dr. İrfan KALAYCI**

İnönü Üniversitesi İİBF İktisat Bl. / Malatya

*irfan.kalayci@inonu.edu.tr*

### Özet

Afganistan ve Kırgızistan, tarihsel ve manevi değerler bakımından Türkiye'nin ilgi alanına giren; aynı zamanda kapitalist küreselleşme açısından çeşitli sorunlar yaşamakta olan iki Orta Asya ekonomisidir. Araştırma sorusu üç boyutta ele alınabilir: *i-Afganistan ve Kırgızistan'ın piyasa ekonomisine geçiş serüveni:* Afganistan, "Üçüncü Dünya"nın özelliğini taşıyan bir ülke görünümünde iken; Kırgızistan ise, eski bir Sovyet bakiyesi olarak liberal ekonomiye geçişin sancılarını büyük ölçüde atlattığı bir ülke görünümündedir. *ii-Bu iki ülkenin benzer ve farklı piyasa ekonomisi yapıları:* Her iki ülke yoksul ve geri kalmıştır. Bu ülkelerde piyasa ekonomisinin kurum ve kuralları yeterince gelişmemiştir. *iii-Türkiye'nin bu iki ülkeye piyasa ekonomisine geçiş sürecinde sunabileceği bilgi, deneyim ve mali katkılar:* Türkiye, Avrupa Birliği'nin aday üye olması sıfatıyla bu bölge için çağdaş piyasa gelişmeleri noktasında bir köprü işlevini görebilir.

**Anahtar kelimeler:** Küresel Piyasa Ekonomisi, Afganistan, Kırgızistan.

### TWO WEAKNESS ROUTES OF MARKET ECONOMY: AFGHANISTAN AND KYRGYZSTAN

#### Abstract

Afghanistan and Kyrgyzstan are two Central Asian economies that are historically and morally has gained interest of Turkey and at the same time are living problem within the framework of globalization. The research question can be considered in three ways: *i- The pathway of Afghanistan and Kyrgyzstan to market economy:* Kyrgyzstan, an old remainder of Soviet, mostly recovered the problems of transforming to market economy as Afghanistan has characteristic of "Third World". *ii- The market economy structures of these two countries:* Both countries are poor and less developed. In these countries the institutions and the rules of the market economy are not developed. *iii- The information, experience and the financial addition of Turkey to both countries during the process to market economy:* Turkey, as a candidate to European Union may act as a bridge to the region in the aspect of modern market improvements.

**Key words:** Global Market Economy, Afghanistan, Kyrgyzstan.

### 1. Giriş

Serbest piyasa ekonomisi denilen kapitalizm, dünyayı küreselleştirirken Orta Asya bölgesini ve dolayısıyla Afganistan ve Kırgızistan'ı kapsam dışında tutamazdı. Bu iki ülkenin üzerinde konuşlandığı ve bölgede yeni ticari beklentiler yaratan İpek Yolu'nu gündeme getiren de, genişleyen ve derinleşen bu kapitalist küreselleşmedir.

Bu çalışmada Afganistan ve Kırgızistan'ın odak alınmasının birkaç özel nedeni vardır: Nedenlerden *birincisi*, bu ülkelerin yer aldığı ortak coğrafyanın, jeopolitik yönden eski Sovyet

müdahalesini ve etkisini – Batı'nınki ile birlikte - yaşamış olmasıdır. Bu Sovyetik müdahale ve etkinin büyük ölçüde ortadan kalkması ve/veya yumuşatılmasıyla ortaya çıkan –bir tür- '*çalkantılı hava*'ya (türbülansa), Sovyet bakiyesi ve uzantısı olan diğer tüm ülkeler gibi onlar da düşmüşlerdir. Düşük düzeyde ve zor koşullarda seyreden kalkınma, - toplumsal, siyasal ve iktisadi yönleriyle-, bir '*hastalık belirtisi*' (sendrom) biçiminde bu ülkeler için de geçerli olmuştur. Bu hastalık belirtisinin bir gerekçesi ya da sonucu olarak, hem Afganistan ve hem de Kırgızistan'ın devlet kapitalizminin değil piyasa kapitalizminin ya da liberal ekonominin kurum ve kurallarını oturtamadığı ve serbest piyasa modeli ile kalkınmayı henüz-pek başaramadığı görülmektedir.

*İkinci neden*, bu iki ülkenin iktisadi ve tarihsel değerler bakımından, birbirlerine karşı benzer ve farklı oldukları kadar Türkiye ile de benzer ve farklı özellikleri taşımalarıdır. Demokrasi kurumu ve geleneği bakımından Türkiye, -iktisadi gelişmişlik düzeyi ve Batı ile yakın teması da dikkate alınırsa-, her iki ülke için rehber olabilecek konumdadır.

*Üçüncü neden* ise; Afganistan ve Kırgızistan'ın, coğrafi yapısından dolayı Orta Asya'nın ve buna bağlı olarak da İpek Yolu'nun merkezinde yer almalarıdır. Her ne kadar Afganistan *geniş anlamda*, Kırgızistan ise *dar anlamda* Orta Asya'nın bir parçası ise de, İpek Yolu merkezinde yer almak, her iki ülkeye, bölgedeki ticaretin artırılması ve ekonomilerin bütünleşmesi sürecinde köprü görevini vermektedir. Sorun şu ki, bu iki ülkenin iktisadi açıdan zayıf olması yüzünden sözkonusu köprü de pek sağlam gözükmemektedir.

Afganistan, 1979'daki Sovyet işgalinin etkisinin izlerini, görece devletçi iktisadi yapıyı ve "*Üçüncü Dünya*"nın karakterini taşıyan bir ülke görünümünde iken; Kırgızistan ise, eski bir Sovyet bakiyesi olarak liberal ekonomiye (fiyat mekanizmasına) geçişin sancılarını büyük ölçüde atlattığı bir ülke görünümündedir. Orta Asya'nın genel nitelikleri bu ülkeler üzerinde çeşitli izler bırakmıştır.

Genel gözlem şudur ki; Afganistan ve Kırgızistan, düşük ticaret hacminden dolayı, halen büyük saklı (potansiyel) nimetler vaat eden İpek Yolu'nun en zayıf güzergâhında ya da kanadında yer almaktadır. Ayrıca, makro iktisadi göstergelere göre az gelişmiş olan bu iki ülke, küresel oyuncuların gözünde, rekabet ve kârı riske soktuğu için de serbest piyasa modelinin birer zayıf rotası olarak gözükmektedir. Yine de, coğrafi yakınlık, tarihsel ve kültürel bağların yanı sıra iktisadi ve ticari ilişkileri önemseyen Türkiye, *reel-politiğin* de etkisiyle, bu iki ülkeyle daha fazla yakın temas halindedir.

## 2. Orta Asya'nın Genel Bölgesel Yapısı

Afganistan ve Kırgızistan, birer Orta Asya ülkesi olarak, tarih boyunca, coğrafyanın jeopolitik ve jeoekonomik özelliğinden kaynaklanan çeşitli engellerle yüz yüze olmuştur. Coğrafya bir ülkenin kalkınma iradesini ve ivmesini, kısacası kaderini belirler. Orta Asya, zengin doğal kaynakların üzerine konuşlanmış bir bölgedir ve bu yapısıyla güçlü fakat enerji bağımlısı olan emperyalist devletler için adeta 'oltadaki / ortadaki Asya' işlevini görmüştür. O yüzden bu bölge genellikle işgal, terör, savaş ve bağımsızlık mücadelelerinin sahası haline gelmiş ve çağdaş anlamda piyasa ekonomisine geçişte ve kalkınma atılımlarında zorlanmıştır.

Sovyetlerin çözümlü ve çöküşünden sonra tüm dünyanın olduğu gibi bu bölgenin de iktisadi kaderi değişmeye başlamıştır. Bölge ülkeleri serbest piyasacı-kapitalist Batı'nın ilgisine ve etkisine daha açık hale gelmiştir. Emperyalistlerin adı, *küreselleştirmeciler* olarak; Doğu-Batı bloklaşması da *Tek Dünya* olarak değişmiştir. Burada ortak dil olarak da artık, - Tarzanca da olsa- "*piyasa dili*" konuşulmaktadır.

Orta Asya'da piyasa diliyle konuşmaya çalışan ülkelere, kısaca, "*Asya geçiş ekonomileri*" (Asian Transitional Economies, ATE) adı verilmektedir. ATE, Ai-guo'ya (2001: 2-6) göre, refah çıktılarının karma bir paketine tanıklık yapan ülkelere oluşmaktadır: Bu paketin önemli bir parçası olarak " iktisadi büyüme" ya da "büyüme yetersizliği"; kişi başına gelir, beslenme ve yoksulluk düzeyi gibi temel refah koşullarındaki değişmelerde kesin bir etmendir. Bu bölgede Çin ve Vietnam, şaşırtıcı derecede iyi bir sınav vermektedir. Elbette aynı gelişme tüm ATE için geçerli değildir.

Bölgenin hemen hemen tüm ülkeleri iki türlü geçiş yaşamaktadır. *Birinci geçiş*, Sovyet ideolojisi ile kurulan ve uzun bir süre boyunca yönetilen "Doğu Bloku"ndan kopuşu ve Batı kapitalizmine duyulan *sempatiyi* ifade eden bir gelişmeye ilişkindir ve bu geçiş tümüyle gerçekleşmiştir. *İkinci geçiş* ise, Batı kapitalizminin değerlerini içselleştirerek ve kalkınma politikalarına dönüştürerek refahlı birer ekonomi haline gelmekle ilgilidir. Ancak bu zorlu ve zorunlu bir süreç şeklindedir; dolayısıyla süreç henüz tamamlanmamıştır.

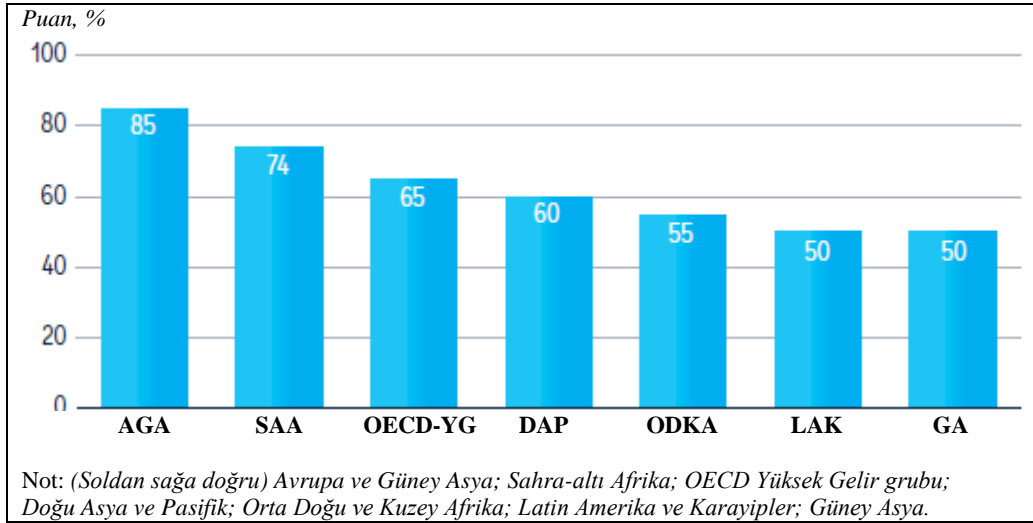
Pickup (2003: 3 ve 9), ATE içinde Tacikistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a göre en sansız olan ülkenin Afganistan olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü ona göre, Afganistan, yaşadığı sıcak çatışmalar ve geçiş sorunsalından dolayı birçok kalkınma fırsatını kaçırmak durumunda kalmıştır. Uluslararası Çalışma Örgütü ILO'nun bölgeye ilgisi durmamıştır, fakat bu bölgede istihdam krizi devam etmiştir. İstihdam, silah ve uyuşturucu alt sektörlerde yoğunlaşmıştır.

Orta Asya, piyasa ekonomisi denilen düzenin kurulması bakımından bir "*doğal deney*" olarak kabul edilmektedir. Bu görüşü ortaya atan Pomfret (2010: 455), ayrıca, bölgenin Rusya ve Kazakistan gibi petrol ve doğalgaz ağırlıklı *enerji-zengini* ülkelerle

Afganistan gibi *enerji-yoksulu* ülkeleri birbirine komşu hale getirdiği için de “*dikotomik*” bir özelliğe sahip olduğunu vurgulamaktadır. Gerçekten de Orta Asya’da var olan nehirler, çıktığı ve içinden geçtiği ülkeler arasında “*enerji zengini*”-“*enerji yoksulu*” şeklinde ayırtmıştır. Büyüyen enerji talebi hidroelektrik projeleri canlandırmıştır. Bu projeler için Tacikistan’ın yanı sıra Kırgızistan’ın dağları büyük potansiyel arz etmektedir. Eski Sovyet alanında yer alan ve yönetimi bir parça Moskova’nın gölgesinde bulunan su kaynaklarının 2000’li yıllarda projelendirilmesiyle, *aşağı akımda* yer alan Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan’da tarımsal topraklar sulanırken, *yukarı akım* Kırgızistan ve Tacikistan cumhuriyetleri ise enerji elde etmektedir. Aral Havzası çevresinde dizilmiş olan *aşağı-kıyıdaş* ülkeler su yoksulu iken *yukarı-kıyıdaş* ülkeler ise su zengini oldukları için Orta Asya’da sınır-aşan sular bağlamında fiili bir çatışma sözkonusudur (Bıyıkoglu, 2010: 64; Kılıç, 2011: 62).

Piyasa ekonomisine geçişin anahtarı, “*deregülasyon*”un bir bileşeni olarak “*özelleştirme*”dir. Sovyet düzeninin / Doğu blokunun çökmesiyle siyasal bağımsızlığını kazanan Doğu Avrupa ve Orta Asya ülkeleri, kimi doğrudan-hemen, kimi de dolaylı-aşamalı bir şekilde kapitalist düzene bağlanma eşiğine geldiler. Kapitalist uluslararası örgütler ve devletler, kapitalizmi benimsemek dışında seçeneksiz bırakılan bu devletler için “*yapısal reformlar*” adı altında özelleştirme programları hazırladılar ve uygulanmasını finanse ettiler. Martin (1997: 3-4), özelleştirmeyi, “*halk kapitalizmi*” için bir teşvik aracı olarak görmektedir.

Orta Asya bölgesinde “*iş yapma kapasitesi*” ya da “*iş yapma kolaylığı*” ülkeden ülkeye değişmektedir. Yabancı yatırımcıların bir ülkeye ilgi göstermesinin en önemli belirleyicisi “*güvenlik*” unsurudur. Güvenlik sorunu artan ülkelerde iş kapasitesi daralırken, güvenlik boyutu görece iyi olan ülkelerde ise bu iş kapasitesi / kolaylığı artmaktadır. Dünya Bankası Grubu (IBRD-IFC, 2014: 4) tarafından dünya ekonomileri iş kapasitesi / kolaylığı bakımından ve “0-100” puan üzerinden bir sıralamaya tabi tutulduğunda, görülmektedir ki, 2014 yılı verilerine göre, Afganistan’ın 189 ülke arasında 41 puanla 183.sırada yani “çok kötü” durumda iken, Kırgızistan’ın ise 60 puanla 108.sırada “ortalama” bir yerde olduğu görülmektedir. Buradaki sınıflandırmaya göre, Afganistan’ı kapsayan “*Güney Asya*”nın (GA) en az bir reformla sağladığı iş yapma kolaylığındaki bölgesel ortalaması 2013/2014 dönemi için “50 puan” iken, Kırgızistan’ın yer aldığı “*Avrupa ve Güney Asya*”nın (AGA) ortalaması ise, -çok iyi durumda olan Batı Avrupa ekonomilerinin etkisiyle-, “85 puan”dır (Grafik 1). *Küresel iş yapma kolaylığı* liginde ilk üç sırayı (88-85 puan arasında) Singapur, Yeni Zelanda ve Hong Kong alırken Türkiye 66 puanla 55.sıraya yerleşmiştir.

**Grafik 1.** En az bir reformla iş yapma kolaylığı sağlayan ekonomilerin bölgesel ortalaması (2013/14)

Kaynak: IBRD-IFC, 2014: 5.

Orta Asya'ya Çin, Hindistan ve İran'ın enerji gibi yaşamsal alanlarda özel bir ilgisi sözkonusudur. Afganistan İran'la, Kırgızistan da Çin'le komşudur ve dolayısıyla İran Orta Doğu'nun ve Çin ise –Hindistan'la birlikte- (kimine göre *Çindistan*) Asya'nın en önemli ekonomileri arasında bulunmaktadır.

Afganistan bölgesel enerji akışı projeleriyle milli ekonomisini canlı ve sürdürülebilir kılmaya çalışmakta ve bu hedefte başta Hindistan olmak üzere birkaç ülkenin önemli katkıları ve etkileri ile karşılaşmaktadır. Diğer adı "*Trans-Afganistan Boru Hattı*" olan TAP ya da TAPI (Turkmenistan–Afghanistan–Pakistan–India) Boru Hattı projesi Asya Kalkınma Bankası tarafından 1995'te geliştirilmiştir. Orta Asya'nın Hindistan ticareti ve enerji bağlantısı açısından en önemli güzergâh Afganistan'dır. Ham mineral kaynakları milyarlarca dolar ile hesaplanan Afganistan, Hindistan için çekici bir ekonomi olarak izlenmekte ve takdir edilmektedir. TAPI, bu takdirin bir göstergesi sayılabilir. TAPI, bir GZFT (SWOT) tahliline tabi tutulabilecek şekilde çok yönlü bir projedir, dolayısıyla "*(G)üçlü*" ve "*(Z)ayıf*" yönlerinin yanı sıra arzettiği çeşitli "*(F)ırsatlar*"ı ve "*(T)ehlikeler*"i sözkonusudur. Şöyle ki (Upadhyay ve Zafar, 2012): TAPI'nın piyasa ekonomisine elverişli olması, paydaşlara dayanması, mali açıdan başarılı sayılması ve ABD'nin desteğini alması, vb. projenin "*güçlü*" özelliklerini oluştururken; Orta Asya'da doğal kaynakların güvenliğinin yetersiz olması, karar sürecinin geç işlemesi, tröst zararı, vb. "*zayıf*"; enerji arzı ve bölgesel ticareti genişletmesi, ek gelir ve temettü yaratması, vb. "*fırsatçı*"; güvenliği zorlaması ve Hinde-Pakistan ilişkilerinin düşmanca çizgide devam ediyor olması ise projenin "*tehlikeli*" yönlerine işaret etmektedir.

### 3. Afganistan'ın Kalkınma Süreci ve Piyasa Ekonomisine Geçişi

A. Şah Durrani'nin 1747'de kurduğu -ve şimdiki anayasal adı İslam Cumhuriyeti olan- Afganistan devleti, bağımsızlığını 1919'da Büyük Britanya'dan aldı. 647.5 bin km<sup>2</sup>'lik alanda konuşlanmış yaklaşık 31 milyon nüfusu vardır. Nüfusun 2/3'ü tarım sektöründe çalışmaktadır. Afgan ekonomisi bir yandan güvenlik alanına, öte yandan istikrar alanına geçiş sürecini tümüyle tamamlayamadığı için kalkınma göstergeleri düşük düzeyde seyretmektedir.

Sovyet müdahalesinden (1979) önce Afgansitan büyük ölçüde (%85) kırsal geçime ve devlete bağımlı küçük kent ekonomisine dayanmaktaydı. Sovyet çekilmesinden sonra ise Afganistan'da ordu temel iktisadi oyuncu haline geldi. Ordu ABD, Pakistan ve Suudi desteği alan yeni bir 'seçkin' sınıfı (yani 'militarist yöneticileri' –'yerel diktatörleri') ortaya çıkardı. Böylece Sovyetlerin Afganistan'daki gelir kaynakları kururken, milli ordunun kendi gücünü, zenginliğini ve özerkliğini arttıracak iktisadi stratejileri başladı. Ayrıca Sovyet yardımındaki ve Sovyet teknikerlerinin çıkışına bağlı gaz gelirindeki düşüğe rağmen hükümet harcamalarını arttırdı. 1987-1992 arasında her yıl para arzı %45 oranında artırıldı ve bunun sonucu yüksek enflasyon oluştu. Bunu beşeri sermaye yetersizliği, "Hollanda Hastalığı" (Dutch Disease), yatırım iklimindeki kötüleşme, ekonomide haşhaş üretiminin ağırlığı gibi makro sorunlar izledi (Looney, 2008: 23- vd.). Bu olumsuzluklar, Afganistan için bazı canlı kalkınma işaretlerinin var olduğu gerçeğini değiştirmemiştir. Zira Afganistan, en başta kayıtdışı ekonominin beslediği bir girişimci nüfusa ve Batı'nın ithal edip katma değere dönüştürebileceği önemli doğal kaynaklara (madenlere) sahiptir.

Afgan ekonomisi, çağdaş dünyanın tüm dikkatlerini çekecek ve onu ürkütecek kadar "karaparacı" ve "kayıtdışı" (informal) ağırlıklı bir ekonomidir. Afganistan'ı bir "narko-ekonomi" olmaya sürükleyen güçler; yoksulluğun ancak narkotik ürünlerin üretimi ve pazarlanması yoluyla aşılabileceğini hedeflemektedir. Byrd'a (2008: 3-5) göre, "afyon-haşhaş ekonomisi" Afganistan'ın karşı karşıya olduğu en ciddi ve en nazik sorunlardan biridir: Bu, salt iktisadi büyüme gündemi ve yoksullukla değil, aynı zamanda devletin inşası, siyasal süreç, yönetim, güvenlik, kargaşa ve hatta sürdürülebilir kalkınmayla da ilgili son derece karmaşık bir yapıdır. Haşhaşla ilgili iktisadi faaliyetler kendine özgü büyük bir "mafya" yaratmıştır ve bu mafya yüzünden yasalar işleyememekte ve bürokrasi rüşvete bulaşmaktadır. Haşhaş, ülkede kırsal kesime geçim kaynağı olup toplam talebi canlandırırken, devlet için de dolaylı ve ikincil bir gelir kaynağı ve dış ödemeler dengesinde bir finansman aracı olmaktadır.

Haşhaş ekonomisi Afganistan'da kırsal nüfusun temel geçim kaynağını oluşturmanın yanısıra terör ve uyuşturucu örgütleri arasında da garip bir *sinerji* yaratmaktadır. Looney'in (2008: 24) tahmini hesaplamasına bakılırsa, sadece afyon-haşhaş sektöründe dönen karapara, %35 oranla tümünün içinde en büyük payı oluşturmaktadır. Bu sektördeki kayıt-dışılık da %100

oranında olup onu %27 ile hububat izlemektedir. Oradaki kayıt-dışılık da %90'nın üzerinde seyretmektedir. İmalat ve ulaştırma-iletişim-enerji sektörlerindeki tüm karapara ekonomisindeki payı %17 civarında olup %10-50 arasında bir kayıt-dışılık derecesi bulunmaktadır.

Mineral kaynaklar açısından ne kadar zengin olursa olsun, Afganistan ekonomisi bir *kısırdöngü* ekonomisidir. Kısırdöngünün adı, Looney'in (2008: 25) deyişiyle, bir "*kayıt-dışılık dengesi*"dir. Şöyle ki: Afganistan'da kötü bir yönetim egemendir. Silah tüccarları, diğer deyişle, "*savaş lordları*", yasal gücünü kullanamayan hükümeti zayıf düşürmektedir. Makro iktisadi istikrar yoktur. İstikrarsız bir ekonomide yüksek büyüme, yüksek verimlilik, sağlıklı düzenleme ve denetim söz konusu değildir. Her çeşit yetersizlik her çeşit yoksulluğu beslemektedir.

Afganistan'da bir Amerikan askeri gücü bulunmaktadır. Bu gücün varlık gerekçesi tartışmalıdır. Kimine göre, işgal ettiği ülkenin siyasal ve iktisadi yönetiminde söz sahibi olmak isteyen ABD'nin, diğer ortakları (AB, vb.) ile birlikte yürüttüğü "*Genişletilmiş- Büyük Orta Doğu Projesi*"nin (G-BOP) Orta Asya'daki ayağını oluşturmaktadır. Kimine göre ise, ABD, Afganistan'a transfer edilen demokrasinin ve iktisadi yardımların trafiğini yöneten iyi niyetli küresel jandarmadır. Gerçekte ise, Afganistan deniz-aşırı küresel çıkarların tatminine dayalı "*Büyük Oyun*"un bir figüran oyuncusundan başkası değildir. Afganistan'a yapılan maddi-mali yardımlar bu oyunun daha iyi oynanmasına hizmet etmektedir. Nereden bakılırsa bakılsın, Cordesman ve Burke'nin (2012: 2) ortak yorumuna göre, ABD askeri kuvvetleriyle oradan çekildiğinde, örneğin 2014'ten sonra (2020 yılına kadar), Afganistan ekonomisinin "*gerçek ile gizem (mistik)*" arasındaki durumu daha iyi netleşebilecektir.

Afganistan'da, -ABD'nin de küresel jandarma sıfatıyla oraya yerleşmesine gerekçe oluşturan- "*güvenlik sorunu*" var ve bu sorun yüzünden iktisadi yatırımlar sekteye uğramakta ve yoksulluk yayılarak devam etmektedir. Afganistan, uluslararası yardımlarla ayakta durmaktadır. Yardım yapan ülkelerin bir amacı "*insani*" ise, diğer amacı büyük bir olasılıkla Afgan göçmenleri için yeni vatan haline gelmemektir. Doğduğu yerde doyan insanlar başka ülkelere kaçmak istemeyeceklerdir.

ABD'nin 2002'den 2011'e kadar Afganistan'a verdiği parasal yardım "*yeniden yapılanma*" adı altında yaklaşık 85 milyar \$ civarındadır. Bunun 52 milyarı güvenlik, 20 milyarı yönetim ve kalkınma, 6 milyarı uyuşturucu ile mücadele içindir. Afganistan ekonomisi, ABD başta olmak üzere bağışçı (Avrupa ve diğer) ülkeler tarafından ayar verilmeye çalışılan bir *değişim ekonomisi* görüntüsü vermektedir. Diğer ülkeler; Pakistan, İran ve Hindistan ile büyük yeni oyunun kurucuları olan Çin ve Rusya'dır. Afganistan gerçek dünya ile gizemli makro ekonomi arasında bir yerde konuşlanmaya çalışırken iç ve dış dinamiklerin birbirine meydan

okumasına ve/veya birbiriyle kenetlenmesine sahne olmaktadır. Hangi ülke en fazla mali yardımı yapıyorsa o oranda Afganistan'ı etkileme gücüne sahip olmaktadır (Cordesman ve Burke, 2012: 2-7). Burada ABD, eşitler arasında birinciliği başkasına kaptırmamaktadır.<sup>1</sup> İlgili dönemde Karzai Hükümeti, ülkeyi Taliban'ın etkisinden uzaklaştırmak için bu dış yardımları önemsemişti. Savaşta Afganistan, *piyasa ekonomisinin* gereklerini ancak *barış ekonomisine* geçtikten sonra yerine getirebilecekti. Bağımlılığa dayalı bir iktisadi yönetim uzun bir süre daha devam edecekti. Büyük ölçüde dış yardımlara bağlı olan Afganistan ekonomisi, IMF programının henüz yenilenememesi nedeniyle önemli bir sıkıntıyla karşı karşıya bulunmaktadır (Cordesman ve Mann, 2012: 132; Cordesman, 2013: ii).

Öyle anlaşılmaktadır ki; Afganistan savaş ve terör batağında en dinamik yıllarını kaybeden bir ülkedir ve bu yıllarını telafi edebilmek için yerel mali kaynakları çok yetersiz olduğundan daha fazla dış yardıma muhtaçtır. O yüzden Afganistan'da değişim-dönüşüm için “*Daha fazla, lütfen!*” diyen fakat kişiliğini koruyup geleceğe umutla bakan bir “*Oliver Twist yaklaşımı*” geçerlidir. Buna göre, Karzai Hükümeti 2030 yılına dek her yıl en az 10’ar milyar dolarlık bir para yardımı akışına ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir. Zengin Batılı ülkelerin Afganistan’a daha fazla yardım yapılmasını gerektiren gerçek şudur ki; terör ve savaşın olduğu bir ülkenin başka ülkeler için de risk üretip kolayca transfer edebilmesidir (Cordesman ve Burke, 2012: 72).

Karzai'den sonra Eylül 2014'te Afganistan'ın yeni Başkanı olan ve Ulusal Birlik Hükümetini kuran Ghani, ardılı olduğu hükümetin Maliye Bakanı ve eski bir Dünya Bankası iktisatçısı sıfatıyla, doğal olarak Batı kaynaklı yardımları ve yatırımları –milli kalkınma ve dışa bağımlılık ikilemi içinde olsa da- önemsemektedir. Ghani Hükümeti de, bir önceki yönetimin bir devamı olarak ve *pragmatik* bir anlayışla, özellikle ABD ile iktisadi ve siyasi işbirliğini arttırarak adeta bir “*mayın tarlası*” görünümü veren ülkede barış, demokrasi ve istikrarın kalıcı koşullarını sağlamaya çalışacaktır. Bunun için öncelikle iktisadi kalkınmanın anahtarı olan özgüvene ihtiyaç var. Khaama Press'in (2015) bir haberine göre, Ghani'nin Afganistan'ı *stratejik demiryolu* yapımıyla Asya'nın en büyük kıta ekonomisine ve ayrıca gelecekteki 10 yıl içinde bakır ve demirde dünyanın en büyük üreticilerinden birine dönüştüreceğine dair planı bu özgüvene işaret etmektedir.

Afganistan zayıf yönetişime, yetersiz faktör piyasalarına ve yenilik ekonomisindeki zayıf rekabete rağmen büyümek zorundadır. Dünya Bankası'nın (WB, 2008) “*yatırım iklimi*”

<sup>1</sup> Nitekim ABD-SIGAR birimi de, askeri ve sivil yardım olarak 2002'den Haziran 2013'e kadar 103.2 milyar doları Afganistan'ın imarı ve kalkınması için ayrılmıştır. Bu, bir tür, bir bakıma yeni bir *Marshall Fonu*'dur. Bu fonun kullanım alanlarının başında güvenlik, yönetişim ve narkotikle mücadele gelmektedir. Dünya Bankası'nın kalkınma projeleri bu fonun dışındadır (SIGAR, 2013).



raporuna göre, Afgan Hükümeti yönetişimi iyileştirecek ve faktör piyasalarını genişletecek şekilde bir reform programı uygulamaya başlamıştır. Yeni hükümet bu uygulamayı sürdürmek durumundadır.

Hogg, Nassif, vd. (2013: 10), Afganistan'ın piyasa ekonomisine geçişinin mali yapı üzerinde olacağını vurgulamaktadırlar: 2021-22 yılları arasında kamu maliyesinde açığın GSYH'nin 4'te 1'ine ulaşacağı beklenmektedir. Kalkınmayı besleyen bütçe kaynakları bu sonuca yol açacaktır.

Zyek'in (2011: 1-2) de belirttiği gibi, Afganistan, Avrasya coğrafyasında bir küreselleşme hattı olarak *Yeni İpek Yolu* (YİY) üzerinde konuşlanmaktadır. YİY çerçevesinde "*Afganistan-Pakistan Transit Ticaret Antlaşması*" (APTTA) büyük bir önem arz etmektedir; zira Afganistan'da iktisadi büyümenin artması ve özel sektörün gelişmesi için yapıcı bir bakış açısı sağlamaktadır.

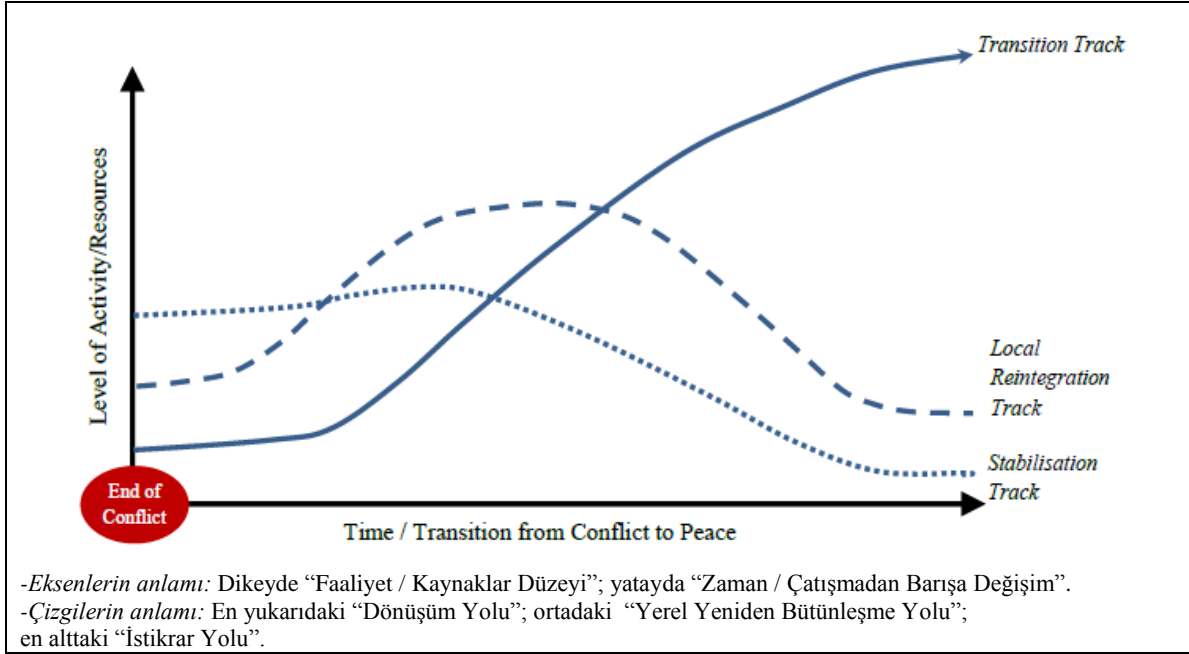
Son 30 yıldan beri Afganistan çok sayıda ve çeşitli çatışmalara sahne olmaktadır. Sovyet işgalinin bitmesi için (1980'lerde) verilen milliyetçi mücadele, bu işgal bitince, evrilerek, yerini dinsel çatışmaya bıraktı. Dış destekli kurulan her hükümet, genel istikrarı ekonomide aradı ve cömert Batı kredisine / mali yardımına<sup>2</sup> muhtaç ekonomiyle sağlamak istedi. Bu süreçte çıkarılabilecek bazı derslerden sözedilmektedir. Örneğin; iş dünyası çatışmaların etkili olduğu çevreyle iç içe geçti. İş dünyasını çevreleyen yasalar ve bürokrasinin değişimi her zaman siyasal nitelikte olmuştur (Bold, 2009: 1).

BM, Afganistan'ı kargaşa ve istikrarsızlıktan kurtarmak amacıyla 2009'da bir plan hazırlamıştır: "*Çatışma Sonrası İstihdam-Gelir Yaratma ve Yeniden Bütünleşme Politikası*." Burada istihdam kısa vadede iktisadi istikrar ve büyüme ile sürdürülebilir toplumsal barış için büyük bir öneme sahiptir. Zira gençler işsiz olunca terör ve ayrılıkçı örgütlere katılacaklar ve Afgan ekonomisinin gereksinim duyduğu aktif işgücünde ciddi sızıntı olacak ve dolayısıyla büyümenin motoru duracaktır. BM'nin 'kurtarıcı planı' şu sacayaktan oluşmaktadır: "*İstikrar, yerel yeniden yapılanma ve değişim-dönüşüm*" (Palau, 2012: 1-2). Grafik 2'de görüldüğü gibi, "*İstikrar Yolu*" (Stabilization Track) güvenliği sağlamaya yardım edecek; "*Yerel Yeniden Bütünleşme Yolu*" (Local Reintegration Track) ile Afgan diasporasını çözüp tersine beyin göçünü hızlandıracak; "*Değişim Yolu*"nda (Transition Track) ise sürdürülebilir ve uzun dönemli istihdam fırsatları elde dilecektir. Bu üç yol hiç kesişmemektedir ancak temel amaç ülkeyi, grafikte dikey ekseninde gösterilen "*Faaliyet / Yerel Kaynaklar Düzeyi*" (Level of

<sup>2</sup> Örneğin, 2010'da yıllık yardım miktarı, neredeyse Afganistan'ın GSYH'sine denk 15,7 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. Bu yardımla eğitim, sağlık, altyapı yatırımlarını kapsayan hükümetin himayesindeki tüm kamu hizmetleri fonlanmış ve Afgan halkının yaşamında –az da olsa– görece iyileşme sağlamıştır. Ancak bu yardımlara rağmen süren siyasal belirsizlik ve güven eksikliği Afganistan'ın gerçekleştirmek istediği dönüşümü hep engellemiştir (Hogg, Nassif, etc., 2013: 18-21).

Activity / Resources) ile yataydaki “Zaman / Çatışmadan Barışa Değişim” (Time / Transition from Conflict to Peace) unsurundan oluşan iki eksenin kesiştiği yani “Çatışmanın Sonu” (End of Conflict) denilen “sıfır” noktasına taşımaktır.

**Grafik 2.** BM'nin Afganistan için üç aşamalı “Çatışma Sonrası İstihdam ve Gelir Yaratma / Yeniden Entegrasyon Programı”



Kaynak: Palau, 2012: 2 (BM Planı'ndan).

Afganistan'da siyasal ve iktisadi dönüşüm, son 10 yılda artarak devam eden hükümet-karşıtı esnek ayaklanmalar yüzünden son derece yavaş seyretmektedir. Yine de sosyo-ekonomide görülen bazı görece iyileşmeler var: Örneğin; Afganistan'da adeta ‘şahlanmış’ bir yapıda olan yoksulluk, -tüm nüfus içinde yoksulların %42’den %30 oranına düştüğüne bakılırsa- gerileme sürecine girmiştir. Yine de bu ‘iyileşen’ tablo, Afganistan’ın dünyanın en az gelişmiş (en çok gelişmemiş) 23 ekonomisi arasında olmaktan kurtaramamaktadır (BS, 2012: 6).

#### 4. Kırgızistan’ın Kalkınma Düzeyi ve Piyasa Ekonomisine Geçişi

19.yüzyılda topraklarının çoğunu Rusya’ya kaptırmış, 1936’da *Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* olarak kurulmuş olan Kırgızistan, Sovyetler Birliği’nin (SB) çözülüşüyle 1991’de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu ülke, gelenekleri ‘vakur’ göçebe toplumunun özelliklerini taşıyan ve ‘mütevazı’ bir ekonomisi olan bir Orta Asya ülkesi olarak anılabilir.

2013 verilerine göre, yarıya yakını kentli ve toplam 5.6 milyonu aşkın nüfusu olan, yıllık 7 milyar dolar civarında reel (satın alma gücü paritesiyle 14 milyar dolar) GSYH elde eden Kırgızistan, 1992’den beri sosyalist düzenden liberal düzene geçiş sürecinde bulunan, tarıma ve hayvancılığa dayalı küçük bir ekonomidir. Kırgızistan, Çöloğlu’nun (2009: 25) belirttiği gibi, eski

SB içindeyken; (1989 verileriyle) kişi başına gelir bakımından (Tacikistan ve Özbekistan'dan sonra) “*en yoksul*” 3.; toplam nüfusa göre yoksulluk oranı bakımından da 4.ekonomisi idi.<sup>3</sup> Bu kötü yapı, -adeta miras yoluyla-, onu ileride en zayıf geçiş ekonomilerinden biri yapacaktır.

SB'nin çöküşünden sonra tüm Orta Asya cumhuriyetleri gibi Kırgızistan da, belirgin ve zorunlu bir arayışa girmiş, işaret edilen ‘adres’e yönelmiş; iktisadi model ve mali düzen olarak piyasa ekonomisini seçmiştir. Ancak iktisadi büyümeyi finanse etmede altyapısal sorunlar yaşanmaktadır, çünkü bankacılık sektörü zayıftır ve sermaye piyasaları yatırımları düşük düzeyde fonlamaktadır. Bu olumsuzluklara başarısız özelleştirme deneyimleri, banka ve şirket iflasları, yetersiz iç tasarruflar da eklenebilir. Öte yandan Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası, NATO, çeşitli dış yatırımlar ve küresel mali düzenle bütünleşme çabaları piyasa ekonomisini olumlu etkilemektedir. Burada mali düzen önemli bir konumdadır; zira küresel piyasa düzenini tehdit eden örgütlü mali suçlar ve doğurduğu tehlikeler zayıf ve güvenliksiz mali düzenden kaynaklanmaktadır (Met, Torobekova, Keleş, 2008: 2).

Kırgızistan'da, diğer eski SB ülkelerinde olduğu gibi, “*rüşvetleşme*” başta olmak üzere, kara para aklama ve diğer yolsuzluk olguları, liberalizme doğru geçiş sürecini tıkayan ve ekonomiyi içten içe kemiren bir virüs niteliğindedir. Öte yandan, Kırgız Hükümeti kaynak dağılımında etkinliği sağlamak için fiyatlar dâhil tüm iktisadi faaliyetleri serbestleştirmiş, kamusal işletmeleri özelleştirerek devleti ekonomi dışında tutmayı hedeflemiştir. Kırgızistan, kaydettiği ilerlemeye bakılırsa, devletin ekonomideki karışmacı rolünün kısıtlanması ve bu rolün özel sektöre devredilmesi demek olan “*deregülasyon*” politikaları sayesinde ortalama bir piyasa ekonomisi ve orta gelişmiş bir ülke haline gelmek istemiştir.

SB lideri Gorbaçov'un dışa açık ve yeniden yapılanma politikaları, “*bulaşıcılık kanalı*”yla Rusya'dan başlayarak tüm Orta Asya'da ve dolayısıyla Kırgızistan'da da hemen benimsenmiştir. Abazov (1999: 197 ve 208), bu bölgede, devlet kurumları ve devlet müdahalesinden oluşan devletçi kalkınma stratejisinin ve ‘*minimal devlet*’ anlayışına dayanan piyasacı reformların *Sovyet-sonrası* geçişin ve kalkınma politikalarının iki ayrı seçeneğini oluşturduğunu vurgulamaktadır. Devletçi kalkınma Sovyet düzeninin yıkılması sonucunda, eski Doğu bloku gibi Kırgızistan'da da “*ihracata dayalı sanayileşme stratejisi*” ile ikame edilmiştir. Sözkonusu bu stratejinin, ekonomide özelleştirme ve deregülasyon uygulamalarını kapsadığı için ‘*şok terapi*’ de denilen “*Çin kalkınma modeli*”ni çağrıştırmaktadır. Namazie ve

<sup>3</sup> Sovyet ölçülerine göre, refah (ve dolayısıyla yoksulluk) geneldi ve o yüzden, gelir bölüşümü adaletini gösteren *Gini katsayısı* (GK) bütün cumhuriyetlerde birbirine yakındı. “0-1” arasında ölçülen ve “0”a yaklaştıkça bölüşümde adaletini, “1”e yaklaştıkça ise adaletsizliğin arttığını gösteren GK'nin, 1989'da Sovyet ortalaması 0.289 iken Kırgızistan'da 0.287, Azerbaycan'da ise 0.308 idi. Yoksul nüfusu (genel nüfusa oranla %33-51 arasında) en fazla olan ilk dört ülke Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan idi. Kişi başına düşen gelir ise, SB'de ortalama 2870 \$ iken; 3430 \$ ile Rusya ve 4170 \$ ile Estonya bu ortalamanın üstüne çıkan; 1570 \$ ile Kırgızistan ise -Tacikistan ve Özbekistan'dan sonra bu ortalamanın çok altında kalan cumhuriyetlerden biri idi (Çöloğlu, 2009: 5).

Sanfey (1999: 2), piyasa ekonomisine geçiş olayını, Kırgızistan'ın da dâhil olduğu “*ex-komünist*” ülkeler için “*mutluluk*” olarak nitelemişlerdir.

Ancak bu “mutluluk” söylemi, “mutlak yoksulluk” sözkonusu olunca çelişkili bir saptama ve aşırı bir iyimserlik ifadesi olarak anlaşılabilir. Zira 1996-2000 arasında yıllık ortalama %5.6 ve 2001-2011 arasında %4.3 oranında büyüdüğü halde, Kırgız ekonomisi, serbest piyasa düzenine geçişte bir engel olarak yolsuzluk gibi yüksek düzeyde yoksullukla karşılaşmıştır. 2009’da, Dünya Bankası (WB, 2011; CAP, 2012) ölçüsüne göre Kırgız nüfusunun %32’si (= 1.7 milyon kişi) “*mutlak yoksulluk*” sınırında yaşamaktadır. WB’nin (2007), Orta Asya’ya yönelik ilgisinin daha da arttığı bir konjonktürde hazırladığı bir rapora göre, Kırgızistan, *Avrupa ve Orta Asya*’nın en yoksul ikinci ülkesidir.

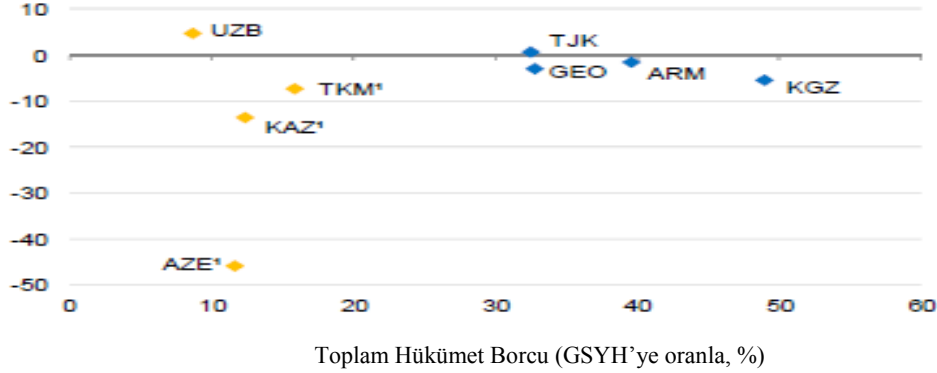
Bir engel de, geçişin başlarında tüm eski Sovyet coğrafyasında üç ya da dört rakamlı hiper enflasyonun yaşanmasıdır. 2000’li yılların başından itibaren *anti-enflasyonist politikalar* sayesinde ılımlı (tek rakamlı) enflasyon oranları yakalanmaya başlanmıştır. IMF (2013: 4) verilerine göre, Kırgızistan’da 2000-7 arasında enflasyonda yıllık ortalama %6.9 (2008 küresel krize bağlı %25) iken 2012’de %2.8 yakalanmıştır. Enflasyonla mücadele amacıyla dönemin Kırgız Hükümeti hızlı özelleştirme programlarını yürütmüştür. Bu programlar, Dabrowski ve Antczak’ın (1994) deyimiyle, “*ekonominin içsel serbestleşmesi*”dir. Ayrıca, mal piyasasını bollaştırarak istikrarlı ve düşük enflasyon elde etmek için, “*dışsal serbestleşmesi*” bağlamında Çin’den Avrupa’ya uzanan bir alanda ithalatı ve yabancı sermaye girişini kolaylaştıran önlemler alınmıştır. Örneğin, bu iç ve dış liberal programlara dayanarak Kırgızistan, Özbekistan ile birlikte, liberalizme geçiş yılı sayılabilecek 1993’te bir “*Serbest Ticaret Alanı*” (Free Trade Zone, FTZ) oluşturarak dış ticaret hacmini büyütmeye çalışmıştır. Aynı yıl, Kırgızistan, FTZ dışında, yabancı yatırımları içeriye çekmek ve iç piyasayı canlandırmak için de dört tane *gümrüksüz* (duty free) alan oluşturmuştur.

Kırgızistan’ın mali denge ve dış borç sorunu da bulunmaktadır. *Kafkas ve Orta Asya* (KOA) ekonomileri ile karşılaştırıldığında bu sorunun nicel boyutu daha iyi anlaşılacaktır. Örneğin; IMF (2013: 3-4) verilerine göre, piyasa ekonomisinin olgunlaşmaya başladığı 2000-07 döneminde “*mali dengenin GSYH’ye oranı*” ortalama %1.4 iken Kırgızistan’da %-4.5 olarak gerçekleşmiştir. 2008-2012 yıllarını kapsayan beş yıllık dönemde KOA ekonomilerinin mali denge başarısını Kırgızistan hiçbir zaman yakalayamamıştır ve 2013-2014 projeksiyonları da umut vermemektedir. Benzer şekilde, KOA ekonomileri arasında “*GSYH’ye oranla devlet borcu*” %50’yi aşan tek ülke yine Kırgızistan gözükmektedir (Tablo 1 - Grafik 3).

**Tablo 1 - Grafik 3.** Kırgızistan'ın mali dengesi ve hükümet borcu (GSYH'ye oranla, %): Kafkas-Orta Asya ekonomileri ile karşılaştırma

	Ortalama						Projeksiyon	
	2000-07	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Mali denge								
Kafkas-Orta Asya Ort.	1.4	6.1	0.8	3.7	6.3	4.6	2.1	1.7
Kırgızistan	-4.5	0.0	-3.4	-6.3	-4.6	-5.4	-5.5	-4.0

Mali Denge (GSYH'ye oranla, %)



<sup>1</sup> Petrol ve gaz sektörü hariçtir.

Not: AZE Azerbaycan, KAZ Kazakistan, TKM Türkmenistan, GEO Gürcistan, ARM Ermenistan, TJK Tacikistan, UZB Özbekistan, KGZ Kırgızistan.

Kaynak: IMF, 2013: 3-4.

Kırgızistan'ın iktisadi kalkınma fotoğrafı çekildiğinde, Lee ve Turgut'un (2008: 179) ifadesiyle, şu unsurlar öne çıkmaktadır: Az gelişmiş insan kaynakları, düşük verimlilik ve kalitesiz üretim, gerileyen ihracat rejimleri, bürokrasinin ağırlığı, vb. Tüm bunlar bir geçiş ekonomisinin "geçer not" almasını önleyen unsurlardır. Madencilik, enerji, turizm, bankacılık vd. alanlarda devlet tekelliliğini kırmak ve özel girişimleri teşvik etmekle piyasa ekonomisi canlandırılmak istenmektedir.

Öte yandan, Batılı süper güçler dışında Japonya'nın da, biraz coğrafi yakınlıktan biraz da küresel güç dengesi duyarlılığından dolayı, geçiş ekonomilerinden oluşan Orta Asya'ya karşı – özellikle 2000 yılından beri- teknik işbirliği projeleri yoluyla özel bir ilgi gösterdiği izlenmektedir (MoFA, 2012: 7-11). Söz konusu ilgi duyan ülkenin dünyanın 3. büyük ekonomisi olması, konunun önemini arttırmaktadır. Fakat genel olarak, Batı dünyası, Kırgızistan da dâhil tüm geçiş ekonomilerinde –başlanmış olsa da 2005 yılına kadar bile sonuçlandırılmamış olan- toplumsal, siyasal ve iktisadi içerikli ivedilikle hayata geçirilmesi gereken, Koichumanov vd.'nin (2005: 7-8) dediği "demokratik reformlardaki durgunluk"tan şikâyet etmektedir.

## 5. Afganistan ve Kırgızistan: Piyasa Ekonomisi Paydasında Bir Karşılaştırma

Afganistan ve Kırgızistan; “coğrafya”, “küresel ekonomi” ve “şans” üçgeninde sahip oldukları olanaklara ve genel ölçülere göre yoksul ve geri kalmış ülkelerdir. Bu ülkelerde piyasa ekonomisinin kurum ve kuralları yeterince gelişmemiştir. Kayıt-dışı iktisadi faaliyetler (karaborsa, mafya, rüşvet) yoğunudur. Mal, emek, para ve sermaye piyasaları Batılı örneklerinden çok uzaktır.

Kırgızistan, dağları ile ünlü olduğu için “Orta Asya’nın İsviçresi” olarak bilinir, fakat iktisadi açıdan, kişi başına düşen geliri ile İsviçre’nin 20’de 1’ini üretecek kadar çok geridir. Afganistan ise, yoksulluktan kurtulmak için “küresel narko-ekonomi”ye eklenmiş, onu bir araç olarak görmüş fakat çelişkili bir şekilde daha da yoksullaşmıştır. Buna karşı doğal kaynakları (petrol, uranyum, demir, vb.) zengin olup bölgesel yatırımlar için yüksek kazançlar vaat etmektedir. (İki ülke arasındaki, gözlemlenebilir bazı benzerlik ve farklılıklar için bkz. Tablo 2.)

**Tablo 2.** Afganistan ile Kırgızistan’ın genel (nitel) karşılaştırması

	Afganistan	Kırgızistan
<i>Benzerlik</i>		<ul style="list-style-type: none"> <li>-Küçük ekonomi</li> <li>-Zayıf ve yoksul ekonomi</li> <li>-Yurtiçi tasarruflar yetersiz</li> <li>-Altın ve döviz stokları yetersiz</li> <li>-ArGe harcamaları düşük</li> <li>-Emek yoğun teknolojiye dayalı üretim</li> <li>-Dış yardımlara ve IMF’ye muhtaç</li> <li>-Siyasal ve iktisadi yapı kırılğan</li> <li>-Devlet kapitalizmi egemen</li> <li>-Yolsuzluk ve yoksulluk cenderesinde</li> <li>-İpek Yolu üzerinde</li> </ul>
<i>Farklılık</i>	<ul style="list-style-type: none"> <li>-Geniş anlamda Orta Doğu ülkesi</li> <li>-Geniş anlamda (*) OrtaAsya ülkesi</li> <li>-Başkanlık tipi cumhuriyet rejimi</li> <li>-Stratejik olarak ABD’nin etkisinde</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>-Dar anlamda (**)Orta Asya ülkesi</li> <li>-Parlamenter cumhuriyet rejimi</li> <li>-Stratejik olarak Rusya’nın etkisinde</li> </ul>

(\*) *Geniş anlamda Orta Asya*, SSCB’nin beş ülkesinin yanı sıra, ise Afganistan, Kuzey Pakistan, Batı Çin (Doğu Türkistan ve Tibet), Moğolistan ve Güneydoğu Rusya ve Kuzeydoğu İran’ı içeren bölgeyi kapsar.

(\*\*) *Dar anlamda Orta Asya*, SSCB’nin beş ülkesinden (Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan) ibarettir. (Rus coğrafyacılar bu tanıma Kazakistan’ı da eklerler.)

*Kaynak:* Tarafımızdan oluşturulmuştur.

Afganistan ile Kırgızistan’ın, demografik ve makro iktisadi göstergeler bakımından da karşılaştırılması mümkündür. Bu nicel karşılaştırma (Tablo 3), iki ülkenin Büyük Orta Asya fotoğrafı içindeki benzer ya da aynı olan yönlerinin daha iyi görülmesini sağlayabilir. Örneğin, tüm dünyayı izleyen-gözleyen CIA’nın (2014) verilerine göre; 2011-2014 arasında değişen dönemlerde ve tahmini olarak; Afganistan 1100 \$’lık kişi başına gelire dünyada 215.sırada yani “en kötü” durumda iken Kırgızistan 2500 \$ ile 185.sırada “kötü” durumda olan ülkelerden biridir. Mal ve hizmet ticaretinden oluşan cari işlemler hesabı iki ülkede de açık (-) vermiş; Afganistan’ın (mal cinsinden) ithalatı ihracatının neredeyse 20 katı; Kırgızistan’ınki ise 4 katı

kadardır. Enflasyon oranları birbirine yakın (%6.8) olan bu iki ülkenin işsizlik ve net göç oranları arasında da ciddi farklılıklar söz konusudur.

**Tablo 3.** Afganistan ile Kırgızistan'ın demografik ve makro iktisadi (nicel) karşılaştırması

Gösterge	Afganistan		Kırgızistan	
	Miktar, Oran (yıl-dönem) (t, tahmini)	Dünya sırası	Miktar, Oran (Dönem) (t, tahmini)	Dünya sırası
Nüfus	31,822,848 (Tem 2014, t)	41	5,604,212 (Tem. 2014, t)	114
Net göç oranı (1,000 kişi başına)	-1.83 göçmen (2014, t)	163	-6.16 göçmen (2014, t)	199
GSYH (SAGP, milyar \$)	45.3 (2013, t)	101	14.3 (2013, t)	145
Kişi başına GSYH (SAGP, \$)	1,100 (2013, t)	215	2,500 (2013, t)	185
Emek gücü (milyon kişi)	7.512 (2012, t)	62	2.344 (2007)	115
İşsizlik oranı (%)	35 (2008, t)	187	8.6 (2011, t)	95
Enflasyon oranı (tüketici fiyatları ile, %)	6.8 (2012, t)	185	6.8 (2013, t)	186
Cari hesap dengesi (milyon \$)	-743.9 (2011, t)	114	-1.125 (2013, t)	121
İhracat (milyon \$)	376 (2012, t) (kayıt-dışı ihracat ya da yeniden ihracat hariç)	180	1 881 (2013, t)	143
İthalat (milyon \$)	6 390 (2012, t)	118	5 082 (2013,t)	127
Döviz ve altın rezervi (milyar \$)	5.99 (31 Ara. 2012, t)	88	2.2 (31 Ara. 2012, t)	120
Dış borç (milyar \$)	1.28 (FY10/11)	154	3.9 (31 Ara.2013, t)	128
Askeri harcamalar (GSYH'ye oranla, %)	4.74 (2011)		3.74 (2011)	
Kur (1 \$ =)	50.92 Afgani (2012, t) 46.45 (2010)		48.87 Som (2013, t) 45.964 (2010)	

Kaynak: CIA, 2014.

## 6. Afganistan ve Kırgızistan'ın Piyasa Ekonomisine Geçişi ve Kalkınma Sürecinde Türkiye'nin Etkisi / Katkısı

Türkiye'nin Afganistan ve Kırgızistan'a, her ikisine birden ya da ayrı ayrı olmak üzere, hem piyasa ekonomisine geçişi ve hem de çağdaş kalkınma sürecinde sunabileceği bir dizi bilgi, deneyim ve mali katkı sunması söz konusudur. Bunun için “ticaret-yatırım” ve “iktisadi bütünleşme” olmak üzere iki kanalın devreye girmesi beklenmelidir.

Kırgızistan yabancı sermayenin dikkatini çeken bir ülke değildir. Kırgızistan'da faaliyet gösteren Türk girişimcileri de genellikle kendi kaynakları ile yatırım yaparak, ülkenin maden ve

büyük piyasa ticaretine dayalı işletmelerinden pay almadan küçük sermaye birikimleri ile büyümüşlerdir. Nitekim bölgeye 1990'lı yıllarda gelen ve küçük çapta ticaret yapan Türk girişimcileri daha sonra değişik sektörlerde yatırımlarını arttırmıştır. Resmi verilerin kesin doğruluğu konusunda kuşklar olsa da bağımsızlığından günümüze kadar Kırgızistan'da gerçekleştirilen yabancı yatırımların miktarı 2,2 milyar \$'a ulaşmıştır. Türkiye'nin Kırgızistan'da yaklaşık 209 milyon \$'lık doğrudan yatırımı bulunmakta olup, 1995 yılından bu yana, burada inşaat-müteahhitlik, tekstil, marketçilik, turizm acenteliği, bankacılık, eğitim, vb. sektörlerde halen faal olan 300 Türk şirketi ve toplam 400 milyon \$'ı aşan yatırımı mevcuttur. 2011 verilerine göre, Kırgızistan Türkiye'nin ihracatında %2.6 ve ithalatında %2.8 oranında görece düşük bir paya sahiptir. Dış ticaret hacmi 233 milyon \$ olan Türkiye, Kırgızistan'a karşı bunun yaklaşık değeriyle "*fazla*" vermiştir (DEİK, 2012b: 19). Türkiye'nin Kırgızistan'a dair dış ticaretin düşük düzeyde seyretmesinin bir nedeni, bu ülkenin küçük bir pazar olması ve Türkiye'nin dış ticarete ülkeler portföyünün çeşitlilik göstermesidir.

Türkiye'nin Afganistan'a ve Afganistan'ın Türkiye'ye ihracatı 100 milyon \$ civarındadır (2006'da yaklaşık 91'er milyon \$). 2000'lerin başında Afganistan'ın genel dış ticaret hacmi 5-6 milyar \$ kadar idi (İTO, 2007: 3). İki ülkenin 1975'te dış ticaret anlaşması yaptığı ve 2001'de Türk-Afgan İş Konseyi'nin kurulduğu hatırlanırsa, aradan geçen yaklaşık 40 yılda dış ticaret hacminin ne kadar düşük düzeyde seyrettiği daha rahat anlaşılabilir. En son 2011 verilerine göre, Türkiye'nin Afganistan'la yaptığı dış ticaretin hacmi 281 milyon \$ olup ithalatı sadece 5 bin \$ gibi oldukça sembolik bir düzeyde kalmıştır. Buna karşılık Türkiye'nin Afganistan'da projelendirdiği inşaat yatırımları yüksek gözükmemektedir. Afganistan'da 2002'de 29 milyon \$'lık 7 projeye işe başlayan Türk inşaat şirketlerinin 2011 ortalarına kadar proje sayısı 431'e, proje tutarı ise 3.3 milyar \$'a çıkmıştır (DEİK, 2012a: 6). Bu olumlu gelişmede inşaat-müteahhitlik şirketlerimizin Orta Asya'da "*marka değeri*" taşıması kadar; onların bazı projeleri başışçı (donör) Batılı ülkelerin ve uluslararası kuruluşların Afganistan'daki temsilcilerinden almaları ve hatta bir takım yabancı şirketlerin ihalelerden vazgeçmelerinin de<sup>4</sup> payının olduğu göz ardı edilmemelidir.

Türkiye'nin Afganistan ve Kırgızistan ile girdiği iktisadi ve ticari ilişkilerin sağlığı bakımından çeşitli yasal düzenlemeler yapılmakta ve diyaloglar kurulmaktadır. Nitekim yapılan "*yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması*" ve "*çifte vergilendirmeyi önleme*" anlaşmalarının yanı sıra "*iş konseyi*" toplantıları yoluyla bu faaliyetler daha dinamik bir

<sup>4</sup> Yabancı yatırımcıları Afganistan'da –özellikle 2005/2008 yılları arasında- caydırıcı ya da çekinceli hale getiren etmenlerin '*yapısal*' nitelikte olduğu; bu etmenlerin başında da yasal boşluklar, yetersiz elektrik tedariki, yüksek suç ve hırsızlık olayları, yolsuzluk, araziye ve krediye erişimin zorluğu, vb. geldiği ve dolayısıyla bu etmenlerden dolayı bu ülkede "*yatırım iklimi*"nin zayıfladığı vurgulanmaktadır (WB, 2009: vii).



özellik kazanmaya başlamıştır. Türkiye'nin genelde Türki Cumhuriyetleri ve özelde Afganistan ve Kırgızistan'la ikili ticaret, sanayi, tarım, madencilik, enerji, vb. alanlarda ilişkileri, Sovyet sonrası bir düzene girmiştir. (Bkz. DPT, 2000; DEİK, 2012a ve 2012b).

Ayrıca Türkiye bu iki ülkeyle bir arada ya da ayrı ayrı çeşitli uluslararası örgütlerde (ECO, KEİB, IMF, vb.) aktif üyedir. “Sovyet duvarı” yıkılınca, bu duvarın altında kalmamak ya da ortaya çıkan toz-duman içinde yoluna devam etmek için bu Batı kaynaklı örgütlere üye olmak gerekiyordu. Türkiye'nin bu iki ülkeye karşı net üstünlüğü, II. Paylaşım Savaşı'ndan sonra kurulan örgütlerin çoğuna –neredeyse- eş zamanlı katılması idi. Bu, onun, şu anda tek geçerli ve geri dönüşü zor olan piyasa ekonomisinde önemli bir mesafe almasını sağlamıştır. Devletçilikten liberalizme geçişin iki kırılma dönemini simgeleyen 1950 ve 1980 tarihlerinden günümüze kadar Cumhuriyet hükümetleri zaman zaman “*alafranga kapitalizmi*”ni “*alaturka kapitalizmi*”ne dönüştürmüş olabilirler; ancak bu, Türkiye'nin piyasa ekonomisini kendi koşullarında yaşayıp sürdürdüğü gerçeğini değiştirmemektedir. Kuşkusuz böyle bir Türkiye'den, Avrupa Birliği'nin aday üye olması sıfatıyla Orta Asya bölgesine yansıtılacak çağdaş piyasa gelişmeleri noktasında da bir köprü işlevini görmesi beklenmektedir.

## 7. Sonuç

Küresel terör Afganistan'ın, demokrasi açığı da Kırgızistan'ın kalkınmasını geciktirmeye devam etmektedir. Afganistan ve Kırgızistan'da, sosyal piyasa ve Keynesçi-mali politikalar ekseninde yapısal reformlara ivedilikle ihtiyaç var. Bu durumda, ülke içinde toplam talep canlandırılabilir, yurtiçi reel üretim ve gelir değerleri arttırılabilir, doğrudan ve dolaylı yabancı sermaye girişleri kolaylaştırılabilir. Ayrıca, her iki ülkede de daha iyi bir mali düzenin geliştirilmesi amacıyla özellikle yasal ve siyasal düzenlerinde önleyici önlemler almak bir zorunluluk olarak görülmektedir.

İpek Yolu, eski halinden çok yeni (modern) haliyle, üzerinde konuşlanmış ülkeleri kalkınma düzeyleri ve bölgesel güçleri bakımından neredeyse mutlak derecede ayrıştırmış durumdadır. Bu ülkelerden bazıları, -örneğin Çin ve İran-, kendi çağında, şimdi olduğu gibi eskiden de belirli bir bölgesel güç taşıyorlardı. Fakat aynı olgu, Afganistan ve Kırgızistan için söylenemez. Kalkınmada yeni ölçü, liberal düzeni ekonomide en iyi bir şekilde uygulayıp uygulayamamaktır. İpek Yolu'na olan ilgiden dolayı yapılan çok uluslu ya da ulus-ötesi yatırımlar ise, geri dönüşümü itibariyle, ülke bazlı değil, artık küreselleşmenin “*çarpan etkisi*”yle kendiliğinden bölgesel olarak yansımaktadır.

Geri kalmışlık Orta Asya ve onun bünyesindeki ülkeler için kader değildir. Afganistan ve Kırgızistan, gevşek serbest piyasacı politika ve uygulamalarla kalkınma çelişkilerini

ortadan kaldırılabilirler. Bu arada, Türkiye; tarihsel, maddi ve moral bağlarından dolayı bu iki ülkeye daha yüksek katma değer sağlayan çeşitli yatırımlar yapabilir, piyasa ekonomisiyle ilgili bilgi, deneyim ve birikiminden yararlandırabilir, uluslararası iktisadi örgütlerde ve entegrasyonlarda öncülük edebilir. Tüm bu açılardan Avrupa Birliği Türkiye için ne kadar bir “*kalkınma çıpası*” işlevini görüyorsa, Türkiye de bu ülkeler için o işlevi görebilir.

Örneğin, Türkiye, şu anda adından pek sözettirmese de, içinde yer aldığı bölgesiyle özdeşleşmiş olan “*Gelişen 8 Ülke Grubu*”nu (Developing Eight, “D-8”)<sup>5</sup>, orta vadede Afganistan’ı, uzun vadede de Kırgızistan’ı –en azından gözlemci üye olarak- dâhil ederek genişletebilir. D-8 sayesinde bu ülkeler de, kendi bölgesinde yalnız bırakılmadıklarını hissederek daha hızlı kalkınma yolunda teşvik de görmüş olabileceklerdir. Önemle belirtmelidir ki, D-8, şu andaki ve gelecekteki hiçbir üye ülke için dâhil oldukları mevcut başka hiçbir uluslararası kuruluşa seçenek değil, olsa olsa tamamlayıcı niteliğinde sayılabilir.

Afganistan, -geniş anlamda- bir Orta Asya ülkesidir, fakat eğer bir Orta Amerika ülkesi olsaydı, büyük bir olasılıkla bir “*muz cumhuriyeti*” (MC)<sup>6</sup> olarak anılabilirdi. Aynı benzetme, kuşkusuz bir ölçüde Kırgızistan için de geçerlidir. Doğal olarak, D-8’in bu iki ülkenin MC riskini ortadan kaldırıp kaldırmayacağı tartışmaya açıktır.

### Kaynakça

- Abazov, R. (1999). “Policy of Economic Transition in Kyrgyzstan”. *Central Asian Survey*. 18/2: 197-223.
- Ai-guo, L.(2001). “The Impact of Transition to the Market Economy on weelfare Changes: Lessons from the Experience of Asian Transitional Economies”. *China & World Economy*. No 2. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan003180.pdf> (5/12/2012)
- Bıyıkoğlu, N (2010). “Orta Asya’da Su Sorunları”, *Uzembassy*, Haziran, 64-68 [http://www.uzembassy.org.tr/files/Turkish\\_press/tr/press1\\_14072010\\_tr.pdf](http://www.uzembassy.org.tr/files/Turkish_press/tr/press1_14072010_tr.pdf) (16/4/2015)
- BS-Bertelsmann Stiftung (2012). *Afghanistan Country Report*. Gütersloh.
- Bold, C. (2009). “The Importance of Private Sector Development in Conflict-Affected Countries”. *IFC-Smartlessons*. Nov.
- Byrd, W. A. (2008). “Responding to Afghanistan’s Opium Economy Challenge: Lessons and Policy Implications from a Development Perspective”. *Policy Research Working Paper* 4545. The World Bank South Asia Region. March.
- CAP- Country Assistance Program Evaluation (2012). “Kyrgyz Republic Country Assistance Program Evaluation: Evolving Transition to a Market Economy”. *CAP: KGZ 2012-09*. Independent Evaluation Department.

<sup>5</sup>“D-8”, Refahiyol Hükümeti Başkanı N.Erbakan önderliğinde, Haziran 1997’de 8 devletin (Bangladeş, Endonezya, İran, Malezya, Mısır, Nijerya, Pakistan ve Türkiye) imzaladığı “*İstanbul Bildirgesi*” ile kurulmuş uluslararası bir iktisadi kuruluştur. D-8’in genel özelliği; doğal kaynakları bol, nüfusları kalabalık ve pazarları da yüksek potansiyelli ülkelere karşı güçlü bir bölgesel konumda bulunmasıdır. Amacı ise; 8 ülke arasında milli kalkınma için iktisadi ve ticari ilişkileri yoğunlaştırmak, yeni fırsatlar yaratıp çeşitlendirmek, küresel karar alma süreçlerinde ortak bir sesi temsil etmek ve dünya ekonomisine bölgesel katkıda bulunmaktır. İlkel olarak başka ülkelerin de katılımına açık olan bu kuruluş, en son (8.) Zirve toplantısını 2012’de İslamabad’da gerçekleştirmiş olup bakanlıklar düzeyinde düzenli toplantılar yapmayı sürdürmektedir. D-8’in bayrağında yer alan 6 tane yıldız bu kuruluşun şu temel ilkelerini temsil etmektedir: “*Savaş yerine barış*”, “*Çatışma yerine diyalog*”, “*Çifte standart yerine adalet*”, “*Üstünlük yerine eşitlik*”, “*Sömürü yerine adalet*”, “*Baskı ve tahakküm yerine insan hakları özgürlük ve demokrasi*.” (Ayrıntı için bkz. D-8, developing8.org)

<sup>6</sup> MC, uluslararası literatürde siyasal açıdan istikrarsız, iktisadi açıdan da kısıtlı tarımsal üretime ve ihracata bağımlı olan, yolsuzluk ve kayıt dışı faaliyetlerin egemen olduğu ve bir oligarşinin yönettiği ülkeleri ve hatta kukla devletleri küçümseyici anlamda tanımlamak için ilk kez ABD tarafından 20. yüzyıl başından beri kullanılan bir siyasal terimdir.

- CIA-Central Intelligence Agency, The World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html>; <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kg.html> (20/11/2014)
- Cordesman, A. H. (2013). "Afghanistan: Meeting the Real World Challenges of Transition". *CSIS Report*. Washington, January 23.
- Cordesman, A. H., Burke, A. A. (2012). "Afghanistan: The Uncertain Economics of Transition, Chair in Strategy First Working Draft". *CSIS Report*. Washington, April 18.
- Cordesman, A. H., Mann, S. T. (2012). "Afghanistan: The Failing Economics and Civil-Military Aid Efforts of Transition, Third Working Draft". *CSIS Report*. Washington, September 11.
- Çöloğlu, Z. (2009). "Poverty in Kyrgyz Republic in Early Transition", *Universty of Delaware Econ 868 Research Paper*. <http://www.thewashingtonreview.org/files/cologlu.pdf> (4/9/2014)
- Dąbrowski, M., Antczak, R. (1994). "Economic Reforms in Kyrgyzstan", *CASE-Center for Social & Economic Research*, Warsaw, September, <http://www.isn.ethz.ch/isn/Digital-library/Publications/Detail/?ots783=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=140198> (2/10/2013)
- DEİK-TC Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (2012a). *Afganistan Ülke Bülteni*. Ankara. <http://www.deik.org.tr/Contents/FileAction/2735> (6/6/2014)
- DEİK (2012b). *Kırgızistan Ülke Bülteni*. Ankara. [www.deik.org.tr/Contents/FileAction/1692](http://www.deik.org.tr/Contents/FileAction/1692) (6/6/2014)
- DPT-TC Devlet Planlama Teşkilatı (2000). *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı: Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara.
- D-8 Organization for Economic Cooperation. "Brief History of D-8"; "Puposes and Objectives". <http://www.developing8.org/About.aspx>; <http://www.developing8.org/MissionStatement.aspx> (20/11/2014)
- Hogg, R., Nassif, C., Camilo, G. O., Byrd, W., Beath, A. (2013). "Afghanistan in Transition Looking beyond 2014", *World Bank Direcetions in Development Countries and Regions*.
- IBRD-IFC (International Bank for Reconstruction and Development-International Finance Corporation) (2014). *Doing Business 2015 Going Beyond Efficiency: Comparing Business Regulations for domestic firms in 189 Economies A World Bank Group Flagship Report*. 12th ed., Washington, <http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB15-Full-Report.pdf> (24/4/2015)
- IMF Middle East and Central Asia Department (2013). "Caucasus and Central Asia: Favorable Near-Term Outlook Provides Opportunities for Reform", *Regional Economic Outlook*. May.
- İTO-İstanbul Ticaret Odası (2007). *Afganistan Ülke Raporu*. İstanbul. <http://www.ito.org.tr/Dokuman/Ulke/Afganistan.pdf> (6/6/2014)
- Koichumanov, T., Otorbayev, J., Starr, S.F. (2005). "Kyrgyzstan: The Path Forward". *Silk Road Paper*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. [http://www.silkroadstudies.org/new/inside/publications/0511Kyrgyz\\_E.pdf](http://www.silkroadstudies.org/new/inside/publications/0511Kyrgyz_E.pdf) (7/10/2014)
- Lee, C. Y., Turgut, M. (2008). "Transition Economy and its Implications on the Kyrgyz Business Environment: Analysis and Recommendations", *Journal of International Management Studies*. February.
- Looney, R. E. (2008). *The Afghan Economy I: History and Key Issues*. Oct.(nps.edu).
- Khaama Press (2015), "Ghani aims to turn Asia the largest continental economy with strategic railroad", Mar 27, <http://www.khaama.com/ghani-aims-to-turn-asia-the-largest-continental-economy-with-strategic-railroad-9957> (16/4/2015)
- Kılıç, G. (2011). "Orta Asya'da Su Sorunu", *Usak Analist*, Ağustos, 62-64. [http://www.usakanalist.com//images\\_upload/files/sayi6/files/Analist%206\\_%20say%C4%B1\\_001\(15\).pdf](http://www.usakanalist.com//images_upload/files/sayi6/files/Analist%206_%20say%C4%B1_001(15).pdf) (16/4/2015)
- Martin, B. (1997). "The Interdepartmental Action Programme on Privatization, Restructuring and Economic Democracy: Social and Employment Consequences of Privatization in Transition Economies. *ILO, IPPRED-4*. Geneva.
- Met, O., Torobekova, V., Keleş, İ. (2008). "Financial System Developments in Transition Economies: The Case of Kyrgyz Financial System". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S.19, 1-11. [http://journals.manas.edu.kg/mjstr/oldarchives/Vol10\\_Issue19\\_2008/570-1560-1-PB.pdf](http://journals.manas.edu.kg/mjstr/oldarchives/Vol10_Issue19_2008/570-1560-1-PB.pdf) (8/11/2013)
- MoFA- Ministry of Foreign Affairs of Japan (2012). *Third Party Evaluation Report 2011: Evaluation of Assistance for the Transition to a Market-oriented Economy in Three Central Asian Countries (Republic of Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Republic of Uzbekistan)*. INGÉROSEC Corporation. February. [http://www.mofa.go.jp/policy/oda/evaluation/FY2011/text-pdf/central\\_asia.pdf](http://www.mofa.go.jp/policy/oda/evaluation/FY2011/text-pdf/central_asia.pdf) (3/9/2014)

- Namazie, C., Sanfey, P. (1999). "Happiness in Transition: the Case of Kyrgyzstan", *London School of Economics and Political Science*, March. [http://eprints.lse.ac.uk/6591/1/Happiness\\_in\\_transition\\_the\\_case\\_of\\_Kyrgyzstan.pdf](http://eprints.lse.ac.uk/6591/1/Happiness_in_transition_the_case_of_Kyrgyzstan.pdf) (21/12/2013)
- Palau, R. G. (2012). "Socio-Economic Reintegration and Livelihoods: Part 3 of a 4-Part Series on Peace and Reintegration in Afghanistan". *Afghanistan in Transition*. Civil – Military Fusion Centre. April.
- Pickup, F. (2003). "The Impact of 'Transition' and the Afghanistan Crisis on Employment and Decent Work Concerns in Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan", *ILO Working Paper* 13.
- Ponfret, R. (2010). "Constructing market-based economies in central Asia: A natural experiment?", *The European Journal of Comparative Economics*, Vol. 7, n. 2, Aug. ss. 449-467.
- SIGAR, 2013, <http://www.sigar.mil/about/index.aspx?SSR=1> (11/5/2014)
- EB-TC Ekonomi Bakanlığı (2014). İhracat Bilgi Platformu. <http://www.ibp.gov.tr/pg/section-pg-ulke.cfm?id=Afganistan> (11/5/2014)
- Upadhyay, D. K., Zafar, A. (2012). "Afghanistan Under Transition: Assessing India's Economic Engagement". *Indian Council of World Affairs (ICWA) Issue Brief*.
- WB-World Bank (2007). *Kyrgyz Republic Poverty Assessment (In Two Volumes) Volume II: Labor Market Dimensions of Poverty Poverty Reduction and Economic Management Unit Europe and Central Asia Region*, Report No. 40864-KG.
- WB Finance and Private Sector Development South Asia Region (2009). *The Afghanistan Investment Climate, in 2008: Growth Despite Poor Governance, Weak Factor Markets, and Lack of Innovation*. <http://siteresources.worldbank.org/AFGHANISTANEXTN/Resources/305984-1237085035526/5919769-1258729848597/1AFInvestmentClimateSurveyReportFinal.pdf> (18/9/2012)
- WB (2011). *The Kyrgyz Republic Profile and Dynamics of Poverty and Inequality 2009: Poverty Reduction and Economic Management Unit Europe and Central Asia Region*. October 3.
- Zyck, S. A. (2011). "Transit Trade in Transition: The APTTA & the Afghan Economy". *CMFC*. Nov.